

Alice van Gelder met gezelschap, plaats onbekend, circa 1920. [Collectie M. Th. Bruinvels-Bakker]

Selamat Sjabbat

De onbekende geschiedenis van Joden in Nederlands-Indië

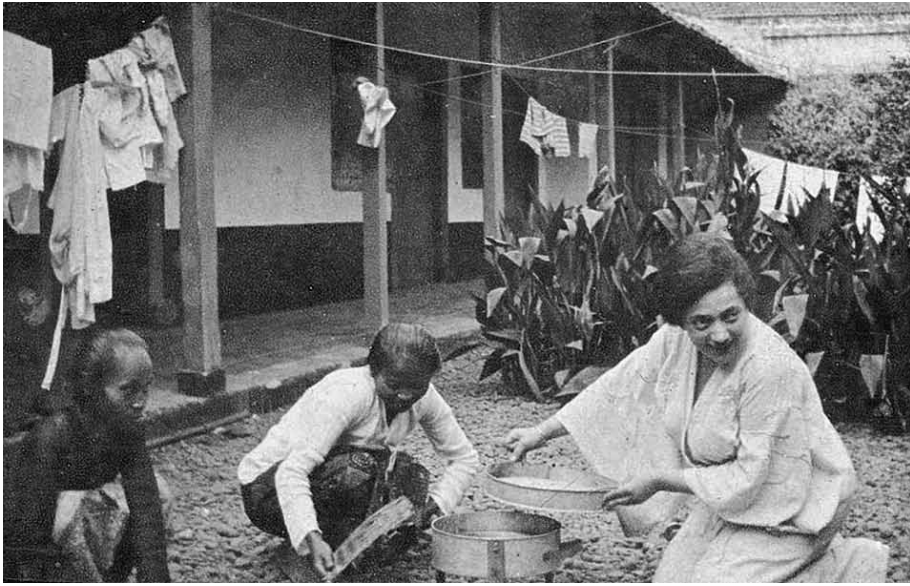
Het huidige aantal Joden in Indonesië is slechts een fractie van de Joodse bevolkingsgroep in het toenmalige Nederlands-Indië. Nog geen honderd jaar geleden was het één van de grootste Joodse gemeenschappen in Zuidoost-Azië. Aan de vooravond van de oorlog in de Pacific telde deze tussen de drie- en vijfduizend Joden. Het Jodendom is in Indonesië, waar de bevolking overwegend islamitisch is, geen erkende godsdienst.

In Indonesië leven nog enkele nazaten van Joden, die vaak door huwelijken of rond de onafhankelijkheid van Indonesië christen of moslim zijn geworden. Enkele Indonesische Joden, die niet op de voorgrond treden, wonen onder meer in de steden Jakarta en Soerabaja. Op het eiland Sulawesi is het Joods leven, met instemming van de lokale autoriteiten, openlijker. In de overwegend christelijke stad Manado bevindt zich nu nog het enige Joodse gebedshuis in Indonesië. Boven op de heuvel bij Manado staat een negentien meter hoge zevenarmige kandelaar (*menora*). De lokale autoriteiten hopen met deze religieuze openheid toeristen en zakenlieden te trekken. Recentelijk trad een groep Indonesiërs toe tot het Jodendom. Deze situatie staat in contrast met de relatief lange geschiedenis van Joden in de Archipel vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw.

Voorgeschiedenis

Het is aannemelijk dat er al voor de periode van de Europese overheersing Joden in de Indonesische archipel aanwezig waren. Dit waren handelaren, vooral afkomstig uit de Arabische landen, die zich op de handelsroute India-China in de Straat van Malakka vestigden.

Met de verovering van Batavia op de Portugezen in 1619 vestigden de Hollanders een handelsmonopolie onder leiding de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC). Het is opvallend dat, terwijl Joden een grote bijdrage leverden aan het succes van de West-Indische Compagnie, de VOC

Betsy van Zuiden-van Praag met verkoopsters op de achtergalerij van haar woning, Tjimahi, circa 1920. [Collectie Rob Cassuto]

de vestiging van Joden weerde tot laat in de achttiende eeuw. De reden die hiervoor werd aangevoerd was dat de VOC niet de vereiste voorwaarden kon scheppen voor het naleven van de Joodse religieuze voorschriften. Dit kan gezien worden als een opmaat voor de hele geschiedenis van de Joden in Indië, waar de naleving van het Jodendom door gebrek aan faciliteiten altijd heel moeizaam zou blijven. Deze situatie staat in schril contrast met de Joodse aanwezigheid in de koloniën in de West. Desondanks rekruteerden de VOC Joodse manschappen voor de schepen naar Nederlands-Indië, vooral in tijden dat er een tekort aan mankracht was zoals in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Na de opheffing van de VOC nam het koloniale bestuur begin negentiende eeuw het bewind in de Archipel over. Omdat er veel mensen nodig waren mochten Joden, die inmiddels in 1796 waren gelijkgesteld aan de andere Nederlandse burgers, bij het Gouvernement van Nederlands-Indië werken. Naast de opleving van de handel was dit de één van de belangrijkste redenen dat Joden zich in Indië begonnen te vestigen. Pas aan het eind van de negentiende eeuw vertrokken grotere aantallen Joden uit Nederland, waar de banen schaars waren, naar Nederlands-Indië, waar juist een tekort aan arbeidskrachten was.

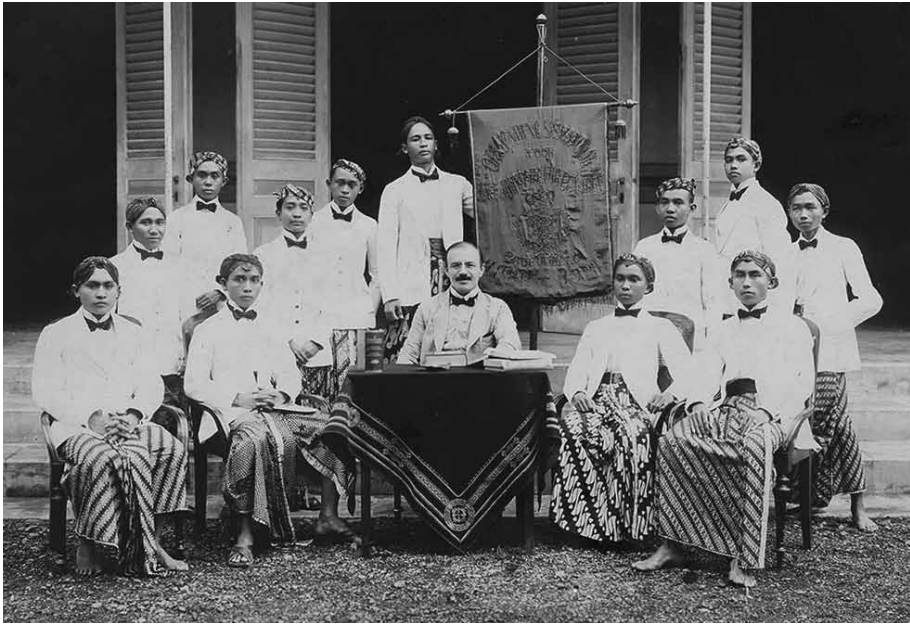
Joden in de Indische samenleving

Joden woonden in Nederlands-Indië met name in de grote steden op de eilanden Java (Batavia, Bandoeng, Djokjakarta, Malang, Semarang en Soerabaja), Sumatra (Padang) en Celebes (Menado). Maar zij vestigden zich voor hun werk ook buiten de steden en buitengewesten van de over 2900 kilometer uitgestrekte archipel.

De Joden in Indië kwamen uit verschillende landen. De meeste Joden waren afkomstig uit Nederland en kwamen naar Indië vanwege de carrièremogelijkheden die de kolonie bood. Zij waren te vinden in alle Europese beroepsgroepen: zo werkten er Joden in overheidsdienst, in het onderwijs, binnen de rechterlijke macht en bij de PTT. Ook waren zij als beroepsmilitair werkzaam bij het KNIL, het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, dreven ze handel en beoefenden ze vrije beroepen als arts, ingenieur en fabrikant. Journalisten, onderzoekers en kunstenaars deden vaak voor een kortere periode Indië aan. Daarnaast was het vertrek naar Indië soms een manier om het traditionele Joodse milieu te ontvluchten. Verder waren er enige honderden zogeheten 'Bagdad-Joden' afkomstig uit Irak, Syrië, India en Palestina, die hun wortels hadden in Mesopotamië. Zij woonden vooral in de Javaanse havenstad Soerabaja, waar zij een onderdeel waren van het traditionele handelsnetwerk langs de route tussen India en China. Deze 'Bagdad-Joden' vormden een hechte gemeenschap en hielden zich bezig met im- en export, regionale handel, optische instrumenten en bezaten winkels.

Ook Joden uit Midden- en Oost-Europa, die wilden ontsnappen aan achterstelling en antisemitisme, vestigden zich in Indië voor een beter bestaan. Na de machtsovername van Hitler in 1933 en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwamen er honderden Joodse vluchtelingen bij. Rond 1940 telde de Indische archipel een kleine zeventig miljoen inwoners. Er waren 290.000 Europeanen en Indo-Europeanen, mensen van gemengd Indonesische en Europese afkomst. Het aantal Joden wordt geschat op drie- tot vijfduizend.

De Indische samenleving bestond uit een verscheidenheid aan culturen, waarbinnen de Joden een kleine groep vormden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden in Nederlands-Indië de bestaande sociaal-economische verhoudingen vertaald in de juridische positie van de bevolkingsgroepen. In 1854 werd de bevolking van Nederlands-Indië van

Docent aan de Opleiding School Voor Inlandse Ambtenaren, Isaac Cassutto, te midden van studenten aan de Middelbare Opleiding in Probolinggo, circa 1921. [Collectie Rob Cassuto]

overheidswege op basis van ras en geloof in twee categorieën verdeeld: de Europeanen, zoals de Nederlanders zich noemden, en de Inlanders. Aan ieder van deze twee categorieën was een groep van 'de met hen gelijkgestelden' gekoppeld. Met Inlanders werden 'Arabieren, Moren, Chinezen en alle andere mohammedanen of heidenen' gelijkgesteld. Met 'Europeanen' waren christenen gelijkgesteld en zij die niet onder de categorie 'Inlanders' of 'met Inlanders gelijkgestelden' vielen. Hiertoe behoorden dus ook de Joden.

Vanaf 1920 werden er drie groepen onderscheiden: 1. de Europeanen: de Nederlanders, de Indo-Europeanen en de 'met hen gelijkgestelden' (Indonesiërs); 2. de Vreemde Oosterlingen: onder meer Chinezen, Arabieren en Indiërs; 3. de Inlanders (Indonesiërs).

Voor de Joden was de sociale positie anders dan in Nederland, in de Indische standenmaatschappij behoorden zij als blanken plotseling tot de bovenlaag van de bevolking, de koloniale Europeanen.

Joods religieus leven

De aanwezigheid van Joden in de kolonie betekent echter niet automatisch dat er georganiseerd Joods leven was. Vanaf de eerste berichten

midden negentiende eeuw werd er geklaagd dat dit slechts op beperkte schaal het geval was. Jacob Saphir (1822-1886), een Joodse reiziger van Roemeense afkomst die in 1861 de archipel bezocht op weg naar Australië, geeft in zijn verslag een van de eerste indrukken van Joden in Indië. Hij meldde het bestaan van Joden in Batavia, Soerabaja en Semarang, meest Nederlandse handelaren, ambtenaren en soldaten, maar vond geen spoor van Joods gemeenschapsleven. Er was geen synagoge, geen Joodse begraafplaats, voorzanger of leraar. Rond 1850 werden vanuit Nederland pogingen gedaan op zijn minst religieuze basisvoorzieningen te verschaffen voor het Joodse leven in de afgelegen kolonie, maar deze hadden weinig resultaat. Wel werden er rond de jaren 1860 in Batavia diensten gehouden op de Hoge Feestdagen. Ook enkele graven getuigen van Joodse aanwezigheid. Op Peutjut, Atjeh, bevond zich een Joods deel op de algemene begraafplaats. Hier zijn vanaf 1882 enkele graven te vinden, die vermoedelijk van Joodse kooplieden en hun familieleden zijn. Met de groei van het aantal Joden namen ook de religieuze activiteiten toe. Zo werden vanaf 1900 op de Joodse feestdagen in Batavia, Semarang, Soerabaja en Bandoeng diensten gehouden. Bij gebrek aan een synagoge werden ruimtes gehuurd in gebouwen van de overheid, de Vrijmetselarij of de Theosofische Vereniging. Uiteindelijk zou er slechts in Soerabaja langdurig een Joodse gemeente met een synagoge bestaan.

Het ontbreken van voorzieningen was een belemmering voor de uitoefening van het Joods religieus- en gemeenschapsleven. Bovendien woonden de Joden verspreid over een groot gebied en was het verloop van de Joodse bevolking in de kolonie groot. Daardoor zou het georganiseerde Joodse leven altijd moeizaam blijven. Herhaalde verzoeken aan het ministerie van Koloniën in Nederland om subsidie te verkrijgen voor het aanstellen van een rabbijn werden niet ingewilligd en ook het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap verschaftte niet de benodigde financiën. Wel was er iemand bevoegd om de meest onmisbare rituelen uit te voeren zoals ritueel slachten, het uitvoeren van besnijdenissen (*briet milot*) en het sluiten van Joodse huwelijken (*choepot*). Isidore Hen besloot, voordat hij rond 1910 als rechter naar Indië vertrok, zich voor deze taken te kwalificeren en het Opperrabbinat van Amsterdam verleende hem officieel toestemming om deze religieuze en rabbinale taken uit te voeren. Hij zou de drijvende kracht worden achter het religieus Joodse leven in Indië. In december 1929 voltrok hij op traditioneel Joodse wijze de huwelijken van

Joods dubbelhuwelijk in het Hotel des Indes, links bruidspaar Van Tijn-Hen en rechts bruidspaar De Hes-Hen, Batavia, 1929. [Collectie S.A. Golan]

zijn beide dochters in het befaamde Hotel des Indes in Batavia. Het dubbele bruidspaar onder de huwelijksbaldakijn kreeg veel aandacht in de Indische en Nederlandse pers: *‘In het receptiepaviljoen waar talrijke bloemstukken prijken, was een baldakijn opgericht, terwijl daarvoor een tafel stond met zilveren drinkbeker en een karaf met wijn. De dames werden links, de heeren rechts in de zaal geplaatst. [...] Het strijkje, bracht het “Brautchor” uit Lohengrin ten gehore. Na het beëindigen hiervan werd ps. 118 vers 26 (melodie I. Heymann) en vers 29 (melodie Mr. I. Hen) gezongen door Mr. A. de Jong. Tijdens de zang traden de beide bruidsparen binnen en namen plaats op den troon.’*

Soerabaja had door de aanwezigheid van de Bagdad-Joden de grootste Joodse bevolking. Daar werden regelmatige diensten gehouden. Vanaf 1923 was er een officiële Joodse gemeente met een synagoge, met bovendien de mogelijkheid om Joods te begraven. In 1935 was er ook sprake van een zionistische jeugdvereniging. Door de grote verschillen in achtergrond, sociale positie, taal en ritus was er weinig aansluiting tussen de Asjkenasische Europese Joden en de Sefardische Bagdad-Joden. Op de

Een Poerimviering in Nederlands-Indië met v.l.n.r. Judith Hen, David Hen en Floor Hen, 1912. [Collectie S.A. Golan]

hoge feestdagen hielden de Europese Joden hun eigen diensten in een gehuurde zaal; meestal in de loge van de Vrijmetselaars.

Joods verenigingsleven

In de jaren twintig groeide zowel het aantal Joden in Indië als het Joodse bewustzijn. De belangstelling voor het zionisme leek toe te nemen, mede als reactie op de opkomst van het nazisme en de NSB, die ook in de kolonie aanhang had. De Nederlands-Indische Zionisten Bond, het Palestina-Opbouwfonds, en het Joodsch Nationaal Fonds werden opgericht met afdelingen op Java, Sumatra en Celebes. In 1927 volgde de Vereeniging voor Joodsche belangen in Nederlands-Indië met als voornaamste statutaire doel: *'De vereeniging zal er zoveel mogelijk naar streven het Joodsche leven in Nederlandsch Indië te intensiveeren en het saamhoorheidsgevoel onder de Joden te versterken.'* Daarnaast werd onder andere financiële en morele steun gegeven aan behoeftige Joden in Indië en werd er samengewerkt met de zionistische verenigingen. Het verslag van de jaarvergadering van de Vereeniging voor Joodsche Belangen in Nederlandsch-Indië in 1930 vermeldt: *'Ritueele besnijdenissen kunnen*

thans worden verricht te Batavia, Bandoeng, Semarang, Soerabaja en Malang. Handleidingen worden verstrekt.' Ook zette de vereniging zich in voor een stukje Joodse grond op de algemene begraafplaatsen van Semarang en Batavia.

Tussen 1926 en begin 1942 verscheen het gezamenlijke maandblad Erets Israel, dat gratis verspreid werd onder 'alle Joden van Indië'. Men beschikte over circa 900 adressen waarmee ongeveer 2250 personen werden bereikt. Helaas geeft het blad maar weinig inzicht in het Joodse leven aldaar; het was met name bedoeld om de Joden in Indië, die geïsoleerd leefden van de rest van de Joodse wereld, te informeren over het zionistische gedachtegoed en Palestina, en over wat zich afspeelde binnen de Joodse gemeenschap in Amsterdam en Nederland. De ambitie om het maandblad tot een tweewekelijks algemeen Indisch Joods blad te maken bleek niet haalbaar. Naast de uitgave van het blad en het inzamelen van geld voor Palestina werden kunstavonden georganiseerd, zoals de toneeluitvoering *Hadassah* in Bandoeng in 1930 en werden de Joodse feestdagen gevierd, zoals seideravonden en kinderfeesten tijdens Chanoeeka en Poeriem.

Andere initiatieven zoals de oprichting van een synagoge en een Joodsch Militair Tehuis in Batavia, het geven van Joodse les en het instellen van een Centrale Joodsche Raad waren maar een kort leven beschoren of bleken niet levensvatbaar. Het slagen van al deze activiteiten was zeer afhankelijk van de inzet van individuen. Doordat de Indische samenleving zich kenmerkte door een grote mate van mobiliteit (overplaatsingen, verlof en repatriëring) was de continuïteit van het Joodse leven altijd onzeker.

Oorlog in de Pacific

Door de dreiging en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zochten Joden uit Nederland, België, Duitsland, Oostenrijk en Oost-Europa via allerlei omwegen een veilig heenkomen in de kolonie. De familie Gompes bijvoorbeeld vluchtte in mei 1940 uit Antwerpen via Zuid-Frankrijk naar Lissabon, waar bleek dat hun papieren voor Amerika waren verlopen. Toen moesten ze opnieuw koers bepalen: Londen of Batavia? Ze kozen voor de laatste bestemming, waar ze in november 1941 arriveerden, vlak voor de Japanse aanval op Pearl Harbor. Begin jaren veertig zochten ook Joden uit Palestina hun toevlucht tot Nederlands-Indië, vanwege de

dreiging van de oprukkende Duitse troepen in Egypte. Deze vluchtelingen dachten een veilig heenkomen in Indië te vinden, maar ook daar zouden ze achterhaald worden door de oorlog.

Toen Duitsland Nederland was binnengevallen, werden in de kolonie NSB'ers en alle onderdanen van vijandelijke mogendheden gearresteerd en via een verzamelkamp op West-Java geïnterneerd op het eiland Onrust. Hierbij werd geen onderscheid gemaakt tussen Duitsers, Indo-Europeanen met een Duitse achternaam en Joden uit Duitstalige landen. Dit waren meest staatloze Joden uit Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië en Roemenië, die juist voor de Nazi's waren gevlucht en zich in Indië veilig waanden. Zij kwamen pas na enkele weken internering op het eiland Onrust weer vrij.

Duitsland, Italië en Japan vormden samen de As-mogendheden tegenover de geallieerden. Japan streefde naar de heerschappij over een groot Aziatisch rijk in Zuidoost-Azië. De Japanse aanval op 7 december 1941 op Pearl Harbor betekende het begin van de oorlog in de Pacific. In januari 1942 viel Japan Nederlands-Indië binnen op het eiland Ambon en op 1 maart landde het Japanse leger op Java. De capitulatie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) op 8 maart 1942 markeert het begin van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië.

Er werden 45.000 KNIL-militairen, waaronder ook Joden, krijgsgevangen gemaakt en geïnterneerd in krijgsgevangenkampen. Velen werden over zee naar Japan of andere bezette gebieden gebracht en daar tewerkgesteld, zoals aan de beruchte Birma-spoorlijn. Later in 1942 en in de loop van 1943 werd ook de Europese burgerbevolking in kampen geïnterneerd. Eerst werden de vijandelijke Europese mannen en een deel van de Indo-Europese mannen van zeventien jaar en ouder geïnterneerd in mannenkampen. Vervolgens werden de vrouwen en kinderen gevangen gezet in vrouwenkampen. De meerderheid van de Indo-Europeanen bleef zonder bestaansmiddelen buiten de kampen. De Japanners wilden de Europeanen scheiden van de Aziatische bevolking en alle banden verbreken. De Europese burgers werden eerst in woonwijken geïnterneerd en later ook in bestaande gebouwen, zoals gevangenissen en oude ziekenhuizen. De kampen waren omheind met bamboeschuttingen (gedek) en prikkeldraad (kawat). Vanaf 1943 werden de kampen steeds meer afgesloten van de buitenwereld. Het kampleven verliep volgens strenge (kamp)regels. De gevangenen verrichtten al het werk: het schoonmaken, het koken en af-

wassen, het ophalen van het afval, het verzorgen van de zieken. Vanwege de voedselschaarste buiten de kampen waren er groentetuinen en werden er dieren gehouden. Op Java was onderwijs aan kinderen in de kampen verboden, maar werd in het geheim toch gegeven.

De Jodenhan

Europese Joden werden net als andere Europeanen geïnterneerd. Sommige Duitse en Oostenrijkse Joden bleven als onderdaan van een As-mogendheid eerst nog buiten de kampen, net als de Bagdad-Joden, die door de Japanners als Aziaten werden beschouwd. Antisemitisme speelde van oudsher geen rol in de Japanse cultuur. Onder druk van Duitse diplomaten begon in april 1943 een anti-Joodse campagne in Indië. Bij de onderhandelingen over economische samenwerking op het gebied van grondstoffen en militaire technologie was ook de behandeling van Joden een factor. Als resultaat hiervan werden eind 1943 alle nog in vrijheid levende Joden op Java geïnterneerd. De vrouwen en kinderen werden veelal in een kamp in de omgeving ondergebracht. Zo kwamen de Joden uit Soerabaja daar in de Werfstraatgevangenis terecht. In 1944 kwam er strengere bewaking in de kampen. Er werd een administratie ingevoerd met kampnummers. De gevangenen moesten buigen voor de Japanners en op appèl staan. En alle jongens van tien jaar en ouder moesten naar een jongenskamp, een afdeling in een mannenkamp.

In 1944 moesten de geïnterneerden in de meeste vrouwenkampen melden of zij Joods waren. Dit werd echter niet door iedereen gedaan. Vanaf maart 1944 werden deze Joodse vrouwen en kinderen uit Java naar Tangerang, bij Batavia, gebracht, samen met vrijmetselaars. Zo werden ook de Joden uit Soerabaja naar Tangerang gebracht. Hier werden de Joden in aparte barakken, in een zogeheten Jodenhan, gescheiden van de andere geïnterneerden. De Bagdad-Joden hadden weer een eigen afdeling. Toch kwamen niet alle Joden, die zich als Jood hadden opgegeven, in kampen met een aparte Joodse afdeling terecht. Met name in Midden- en Oost-Java, en de buitengewesten bleven Joodse geïnterneerden in de algemene vrouwenkampen. Van de mannenkampen is alleen van het kamp Baros 5 bij Bandoeng bekend dat daar Joodse mannen samen met vrijmetselaars in een aparte barak zaten, *Tel Aviv* genaamd.

Naarmate het aantal geïnterneerden toenam, werden de kampen door de Japanners opnieuw ingedeeld. Velen overleefden de transporten niet, omdat ze door voedseltekort en ziekten uiterst verzwakt waren. Vanaf

september 1944 werden alle geïnterneerden in een aantal grote kampen samengebracht. De druk op de voedselvoorziening steeg verder en daardoor steeg ook het aantal zieken en sterfgevallen. Uiteindelijk zou gemiddeld 14% van de geïnterneerden de kamptijd niet overleven.

In maart 1945 werd Tangerang opgeheven. De 1.425 geïnterneerden werden overgebracht naar kamp Adek, in Batavia. De Joden, ongeveer een derde van het totaal, werden hier wederom in aparte barakken ondergebracht.

Uit getuigenissen blijkt dat er in de kampen met aparte afdelingen voor Joden, een bepaalde hiërarchie gold. Deze hiërarchie werd vooral duidelijk tijdens het uitdelen van eten en straffen. Het uitdelen van het eten begon namelijk bij de niet-Joodse afdelingen, dan kwamen de Europese Joden en als laatste de Bagdad-Joden. Dit in tegenstelling tot het uitdelen van de straffen, dat juist begon bij de Bagdad-Joden en eindigde bij de niet-Joodse afdelingen.

Dubbel getroffen

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog in Azië. Het einde van de Japanse bezetting betekende geen vrede. De nationalistische leider Soekarno riep op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesië uit. De strijd om de onafhankelijkheid van Indonesië brak los.

De eerste maanden na de Japanse capitulatie tot begin 1946, de Bersiap-periode, was er geen duidelijk gezag. Indonesische strijdgroepen, veelal militante jongeren, probeerden de Indonesische onafhankelijkheid te bevechten. Uit angst voor het geweld bleven de geïnterneerden voorlopig in de kampen, waar ze werden beveiligd door dezelfde Japanners die hen eerst gevangen hadden gehouden. De Indonesische strijdgroepen richtten zich op alles wat Nederlands was, dus ook op de Indo-Europeanen, die veelal buiten de kampen waren gebleven.

In deze chaotische periode probeerden gezinsleden weer met elkaar in contact te komen en te achterhalen wat er met de familie in Europa was gebeurd. De eerste brieven naar Nederland getuigen ervan dat men totaal geen weet had van wat de Jodenvervolging had aangericht en de omvang van de moord op de (Nederlandse) Joden. Op 1 oktober 1945 schrijft Lou Schrijver vanuit Batavia naar het vooroorlogse adres van zijn moeder, zus en zwager in de Nieuwe Kerkstraat in Amsterdam *'Ook wij hebben dus ons deel gehad, maar lijkt het mij dat het nog niet de*

Geretourneerde brief van Lou Schrijver met onderaan de vermelding: '21.12.1942 naar DUITSCHLAND'. [Collectie Familie Schrijver]

helpt zal zijn van wat jullie hebben ondervonden. Enfin, zoals gezegd hoop ik volgaarne, dat jullie er levend onder uit zijn gekomen, geld en goederen hebben we ook hier geen van allen meer, alles is gejat en afgenomen, maar hindert dit niets, wanneer wij maar hooren, dat jullie gezond zijn.' De luchtpostbrief komt onbesteld terug met de aantekening in rood onderstreept '21.12.'42 naar DUITSCHLAND'.

Vanaf eind 1945 vertrokken de eerste mensen naar Nederland, om te herstellen van de Japanse bezetting en om uit te zoeken hoe het de familie was vergaan. De Joden kregen na de doorstane ontberingen en in sommige gevallen verlies van naasten tijdens de Japanse bezetting in Nederland het nieuws te verwerken van de moord op familieleden en vrienden in Europa. Na het verlof, of de herstelperiode, moest iedereen terugkeren op hun post om het werk te hervatten. Want voor de Nederlandse regering stond terugkeer naar Indië centraal: het land moest zo snel mogelijk weer worden opgebouwd.

Nederland probeerde het vooroorlogse koloniale gezag te herstellen met onderhandelingen en twee zogenaamde Politionele Acties. De militairen die voor dit doel naar Indië werden gestuurd waren dienstplichtige soldaten en hiermee kwam een hele nieuwe groep Joden naar Indië, de Joodse militairen. Ook Joodse jongemannen die de Jodenvervolgning hadden overleefd moesten mee. Verzoeken om vrijstelling vanwege verlies van familie werden slechts in een enkel geval ingewilligd. Een enkeling

Seideravond met militairen te Batavia, 1948. [Collectie Nanny ten Brink]

nam vrijwillig dienst, zoals staatloze Joden die op deze manier de Nederlandse nationaliteit hoopten te verkrijgen.

De godsdienstige, culturele en sociale belangen van Joodse militairen in Nederlands-Indië werden vanaf 1 januari 1947 behartigd door het Bureau Belangen Joodse Militairen, *'omdat de groep Joodse militairen onder de huidige omstandigheden speciale zorg verdient. Ten gevolge van het feit dat de Duitse bezetting hun zelfs het recht om te blijven leven niet heeft gegund, zijn zij momenteel uiterst gering in aantal. Vlak voor Chanoeka in december 1947 verscheen het eerste nummer van het Contactblad. De redactie wilde met het blad een schakel vormen 'tussen de Joodse wereld en de rimboe'.* In april 1948 kwam een grote groep Joodse militairen, gelegerd in en nabij Batavia, bijeen voor de seideravond.

Toen Nederland onder internationale druk in 1949 de soevereiniteit aan Indonesië had overgedragen keerden de militairen vanaf december 1949 terug naar Nederland. Medio 1950 werd het Bureau opgeheven.

Joods leven hervat

Terwijl de meeste Joden, net als andere Nederlanders, na de onafhankelijkheid terug naar Nederland gingen, probeerden sommige Joden, verstoken van enig bezit, hun leven in de Archipel weer op te bouwen. In 1947 werd de Vereniging Joodse Belangen in Nederlands-Indië weer ac-

tief. In nauwe samenwerking met het Bureau Belangen Joodse Militairen werd het Joodse leven weer hervat. In december 1947 was er een Cha-noeka viering in het Loge-gebouw in Batavia, waar het besluit van de Verenigde Naties tot verdeling van Palestina en de oprichting van een Joodse staat werd gememoreerd. De zionisten hadden hun bond heropgericht, nu onder de naam *Zionistenbond in Indonesië*. Vooral in Soerabaja kwam het Joodse leven dankzij de Bagdad-Joden weer tot bloei. Door de ervaringen tijdens de Japanse bezetting was de kloof tussen Bagdad- en Europese Joden overbrugd en samen vormden zij een Joodse gemeente van een paar honderd mensen. Deze vierde in 1948 haar 25-jarig bestaan en in 1949 werd een huis aangekocht en verbouwd tot synagoge, die tot voor kort dienst deed voor enkele Joodse families. Het gebouw werd in 2009 aangewezen als monumentaal erfgoed, maar is in 2013 onder onduidelijke omstandigheden afgebroken.

Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 begon de uittocht uit de kolonie, ook voor de Europese Joden. Indo-Europese families stonden voor de moeilijke keuze tussen een Nederlands of Indonesisch staatsburgerschap. Eind 1957 besloot de regering van Soekarno tot nationalisatie van Nederlandse bedrijven en moesten de Nederlanders Indonesië verlaten, waardoor de hele Nederlandse infrastructuur, waaronder ook het onderwijs, afbrokkelde. Ook de oprichting van de staat Israël en de Sinaï-oorlog maakten het leven voor de overgebleven Joden in het islamitische Indonesië onveilig. De Bagdad-Joden bleven langer, maar de meesten vertrokken rond 1960 uiteindelijk naar de Verenigde Staten, Australië en Israël.

Tempo Dulu in Israël

In Israël, waar men noch van Nederlands-Indië, noch van de oorlog in de Pacific had gehoord, was met de impact van de sjoa geen ruimte voor de Indische oorlogsherinneringen. In 1995 richtte Shoshana Lehrer in Israël de vereniging *Tempo Dulu* op voor Nederlandse Israëli's met een Indi-sche achtergrond. Het doel was mensen die in Nederlands-Indië hebben gewoond met elkaar in contact te brengen, zodat zij hun ervaringen en interesse voor het Verre Oosten konden delen. Vanuit heel Israël kwamen deze 'Indische Joden' samen om te spreken over hun herinneringen aan hun jeugd en de kamptijd, liedjes te zingen, Maleis te spreken en gehoor te vinden bij mensen die begrepen waarover zij spraken. Alle leden namen (zelfgemaakt) Indisch eten mee voor de rijsttafel. Deze bijeenkom-

sten, kumpulans, werden een paar keer per jaar gehouden en werden ook bijgewoond door de naaste familie. Zo nam het aantal deelnemers toe tot een paar honderd personen. Na een paar jaar ontving de vereniging subsidie van de Stichting Maror-gelden, Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. Hiermee konden de leden tot begin 2014 bijeenkomsten organiseren. In januari vond de laatste bijeenkomst plaats. Tempo Dulu heeft veel bijgedragen aan het onder de aandacht brengen van de geschiedenis van de Joden in Indië. Leden lieten hun persoonlijke getuigenissen vastleggen en namen deel aan internationale conferenties in Amsterdam (2005) en Haifa (2010) over dit onderwerp.

Uit de schaduw

Hoewel de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in de Pacific in de afgelopen decennia in Nederland is toegenomen, is er toch binnen de samenleving nog relatief weinig over bekend. De herinneringen, die wél zijn doorgedrongen tot het Nederlandse collectieve geheugen zijn voornamelijk gerelateerd aan de Japanse internering. Maar de herinneringen zijn verschillend voor Europeanen versus Indo-Europeanen en tussen voormalig geïnterneerden versus zij die buiten de kampen bleven. De aandacht in Nederland voor het lot van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog richt zich voornamelijk op de sjoa. Als een van de As-mogendheden trof ook Japan specifieke maatregelen tegen Joden. Onbekendheid hierover zorgt ervoor dat veel Joden, die gedurende de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië verbleven, hier weinig erkenning voor hebben gekregen. Naast de eigen oorlogservaringen en het verlies van geliefden in de archipel, hebben veel Indische Joden ook familie en vrienden verloren tijdens de sjoa. Dit bemoeilijkte de verwerking van het eigen Indische oorlogsverleden, dat ook in de geschiedschrijving onderbelicht is gebleven. Hierdoor was de geschiedenis van de Indische Joden als groep vrijwel onbekend. Des te groter het belang van een tentoonstelling en themanummer over dit onderwerp.

Onze dank gaat uit naar Shoshana Lehrer voor haar hulp met het contact met de Tempo Dulu leden, Ayala Klempner voor het genereus delen van haar kennis over het onderwerp en Theo Wilton van Reede (z.l.) en Arjan Onderdewijngaard, die vanaf de jaren '90 als pioniers veel onderzoek hebben verricht.

Literatuur

- J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en Joden in Nederland (1870-1940)', in: R.G. Fuks-Mansfeld (red.) *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.
- E. Captain, *Achter het kawat was Nederland: Indische oorlogs-ervaringen en -herinneringen 1942-1945* (Kampen 2002).
- E. Captain, 'Bahaja Jahoedi haroes dibanteras. Het Joodse gevaar moet worden uitgeroeid. Joodse Nederlanders in bezet Nederlands-Indië', in: *Het Indisch Huis magazine* 1 (2006).
- P.A. Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', in: *Misjpage* 1 (1992) 9-11.
- S.I. van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* (Amsterdam 1935).
- J. van Dulm, e.a., *Geïllustreerde atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië 1942-1945* (Purmerend 2000).
- I. Dümpel, 'Joden uit Indië. Een onzichtbare groep', in: *Moesson* 5 (2003).
- J. Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië/Indonesië voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog' in: *Moesson* 2&3 (1991).
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel XIb, Nederlands-Indië II (Leiden 1985).
- 'Joodsche Bruiloftsplechtigheid: Twee Bruidsparen' in: *Java-Bode* 10 (december 1929).
- T. Kamsma, *The Jewish Diasporascape in the Straits: An Ethnographic Study of Jewish Businesses Across Borders* (A'dam 2010).
- R. Kowner, 'The Japanese internment of Jews in wartime Indonesia and its causes' in: *Indonesia and the Malay World* 38/112 (2010) 349-371.
- S. Lehrer, *New Beginnings: From Japanese prison camps to Aliyah* (Victoria 2013).
- W. van Reede en A. Onderdenwijingaard, *Een draad van angst: over Japanse vrouwenkampen op Java en het leven daarna* (Den Haag 1984).
- D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1977).
- Vereeniging voor Joodsche belangen in Nederlandsch-Indië. *Statuten en Huishoudelijk Reglement* (Weltevreden 1927).
- Vereeniging voor Joodsche belangen in Nederlandsch-Indië. *Verslag van de derde jaarvergadering van de vereeniging voor Joodsche belangen in Nederlandsch-Indië* (Weltevreden 1930).
- A.H. Wertheim-Gijse Weenink, 'De Jodenhan: Lotgevallen van de Joden op Java onder de Japanse bezetting, 1942-1945', in: *De Nieuwe Stem* (augustus 1965) 480-493.

Archivalia en niet-gedrukte bronnen

- I.B.H. Abram, *Joodse ervaringen in Nederland en het voormalig Nederlands-Indië*. Symposium 'Van migratie tot identiteit', (Rotterdam 1993).
- H.E. van Creveld, *Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen in Nederlands-Indië vóór, tijdens en direct ná de Japanse bezetting* (z.p. 1987).
- A. Klemperer-Markman, 'In memory of a community: The members of Tempo Dulu reminisce about Jewish life in Indonesia', op de website *Inside Indonesia*. 20 augustus 2014, <http://www.insideindonesia.org/weekly-articles/in-memory-of-a-community>.
- R. Kowner, 'Indonesia's Jews', op de website *Inside Indonesia*. 20 augustus 2014, <http://www.insideindonesia.org/weekly-articles/indonesia-s-jews>.
- R. Kowner, 'An obscure history', op de website *Inside Indonesia*. 20 augustus 2014, <http://www.insideindonesia.org/weekly-articles/an-obscure-history>.